

XƏYALƏ MÜRSƏLIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sumqayıt, 43-cü mkr.
murseliyeva.xeyale@mail.ru

TROPLAR NİTQİ QÜVVƏTLƏNDİRƏN VASİTƏ KİMİ

Xülasə

Dil, ilk növbədə, insanların cəmiyyətdə ünsiyyətinə xidmət edir. Amma bu praktik rol insan həyatında onun dəyərini məhdudlaşdırmır. Bu ən əhəmiyyətli vəzifədən başqa, özündə dil və nitqin məlumatlılığını əhatə edən danışanın göstərilən materiala, onun qiymətləndirilməsinə və duyğularına münasibətini ifadə etmək nəzərdə tutulur. Bu baxımdan nitqin obrazlılığı və ifadəliliyinin bir sıra yaranma üsulları vardır ki, onlar troplar adlanır.

Dilçilik termini "trop" sözü yunan dilindən tərcümədə "növbə" deməkdir. Onu sözün həqiqi və məcazi mənası əsasında söz sənətkarı tərəfindən yaradılmış nitqin obrazlı növbələnməsi adlandırırlar. Tropun əsasında bir-birinə bənzəyən iki hadisənin hər hansı uyğun gələn əlamətlərinin və ya tərəflərinin müqayisəsi dayanır.

Hər hansı bir hadisənin əlamətlərindən istifadə edən müəllif başqa bir obyektə izah etməyə, aydınlaşdırmağa və eyni zamanda oxucuda bu barədə canlı, obrazlı fikir formalaşdırmağa çalışır.

Açar sözlər: trop, qüvvətləndirici troplar, metafora, metonimiya, bədii təyin, antiteza

Mövcud ədəbiyyatlarda məcazın- tropun növləri haqqında müxtəlif bölgülər vardır. Metonimiya bir sinfə və ya bir obyektə aid adın onunla əlaqədə olan digər adın üzərinə köçürülməsindən ibarət nitq mexanizmi və ya tropdur. Bu terminin hərfi mənası da “təkrar adlandırma”dan ibarətdir [11]. İstər metaforalar, istərsə də metonimiyalar dildə xüsusi rola malik olduqları üçün nitqdə də fərqli semantik yükə malikdirlər.

Sözün bədii təsviri onun məcazi mənasında daha da qüvvətlənir və hətta intensiv forma qazana bilir. Odur ki, bədii təsvir vasitələri bədiiliyin, o cümlədən də komizmin ifadəsi üçün ən effektiv vasitələrdir.

Bədii təsvir vasitələri dildə tropun növləri olaraq öz əksini tapır. Dildə fikri daha da genişləndirmək və qüvvətləndirmək məqsədilə troplardan istifadə edilir. Trop, sözün və ya filoloji ifadənin həqiqi mənasının digəri ilə elə əvəzlənməsidir ki, bu zaman mənanın zənginləşməsi baş verir. Mənanın zənginləşməsi nəticəsində fikrin intensiv ifadəsi müşahidə edilir.

“20-30-cu illərin bütün satira ustaları müqayisələrdən (troplardan) komik bədii vasitə kimi yararlanmışdır. Lakin şübhəsiz, bu cəhət bütün sənətkarlarda eyni səviyyədə deyildir, satira yaradıcılarının müqayisə obyektləri fərqləndiyi kimi, onların müqayisələrdən istifadə meylinin dərəcəsi də fərqlənir” [4,s.127].

Bədii müqayisələrin satirik keyfiyyəti, adətən, müqayisə detallarının uyğunsuzluğu üzərində qurulur. “Satirik əsərlərdə müqayisələr gülüş vasitəsi kimi çıxış etdiyindən satira müəllifi incə, zərif, lirik təəssürat doğuran müqayisələrə deyil, əksərən obud, bəzən vulqar müqayisələrə daha çox müraciət etməli olur. Bu hal mənfi obraza müəllif münasibətini aşkar edən, komik effekt yaradan bir hal olub satirik əsərlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi səciyyəvidir [4,s.129]

Trop elə bir hadisədir ki, burada bir tərəf digəri ilə müqayisə edilir. Tropun bir çox növləri vardır. Lakin sözün mənasının qüvvətləndirilməsi nəticəsində əsasən aşağıdakı troplar yaranır:

1. Metafora
2. Metonimiya
3. Epitet
4. Oksimoron
5. Antiteza
6. Mübaligə

Metafora sözün, ifadənin, əşya və hadisələrin hər hansı bir cəhətdən oxşarlığına, bənzəyişinə əsasən məcazi mənada işlədilməsidir. Metaforanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əlamətin və ya müqayisənin üçüncü üzvünün adı heç vaxt çəkilmir, həmişə buraxılır. Buna görə də, metaforanı gizli müqayisə də adlandırırlar.

Metafora insan təxəyyülünün məhsuludur. İnsan təxəyyülünün hüdudsuz olduğunu nəzərə alsaq, metaforanın ən geniş yayılmış məcaz növü olduğunu deyə bilərik.

Ömrümdə mən belə peşmançılıq, ürək ağrısı, *vicdan əzabı* çəkməmişdim [5, s.186].

Qatı və dibsiz qaranlığın bağrından qopan *yağış dünyanı qamçılıyır*, arabir eşidilən səslər qaranlıqda boğulan adamların fəryadına bənzəyirdi [6, s.9].

Elə bil bu balaca həyətdə baş verən qəribə hadisələri hamıya göstərmək üçün *günəş qaçaqaça gəlirdi* [6, s.82].

Günahsız bir məxluqun xəyalında canlanan bu səsi boğmaq üçün *qış bütün şiddətlə bağırırdı* [7, s.120].

Güney yamaclarda yerləşən qoca və yaralı *şəhər bu gün lap tez yuxudan qalxmışdı* [9,s.26].

Gecə can verir, üfüqlər ağarır, kainat ərik kimi çiçəkləyirdi [6, s.101].

Ani bir sakitlik müdhiş və böyük günlərin sərlövhəsini yazırdı.

Kainat susmuş, diqqətini toplamışdı. Qoca tarix yeni, böyük bir natiqə, həyatın qızıl komandanına söz verirdi [6, s.124].

Verilmiş cümlələrdə bir çox təbiət hadisələri güclü məcazlaşmaya məruz qalmış, yüksək emosiya yaratmaq üçün qüvvətləndirici ədatlardan, bənzətmə qoşmasından istifadə olunmuşdur.

Epitet bədii əsərdə mənəni qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhəti diqqətə daha qabarıq çatdırmaq üçün həmin fikri ifadə edən sözə qüvvətləndirici, təyinedici sözün artırılmasıdır. Yəni epitetlər ayrılıqda işlənmir, bir sözə qoşulub onun mənasını qüvvətləndirmək, obrazlı-emosional təsir yaratmaq məqsədilə ona əlavə edilir.

Bədii təyin (epitet) elə bir fiqurdur ki, onun məzmunu əksər hallarda bədii təsvir yaradır. Lakin dildə heç də bütün təyinlər bədii təyin kimi işlənmir. Fikrimizi aşağıdakı nümunələrlə aydınlaşdırmaq:

Bu dəhliz həm də mətbəxi əvəz edirdi- bura iki gözlü balaca bir pilotə qoymuşdular [1, s.406].

Bütün aləmi qaranlıq, hüzn, kədər bürümüşdü, mən yolla gedirdim, gördüm, iki gözdən kor olan qardaşım əllərini açıb yalvarır...[2, s.220]

Yuxarıdakı cümlələrdə yazıçı təsvir zamanı iki göz təyininə istifadə etmişdir. Dilin mövcud normalarına nəzərən *iki* sözünün *göz* sözünə yanaşması qrammatik cəhətdən düzgün, üslubi cəhətdən isə nöqsanlıdır və artıq söz mövqeyində işlənərək pleonazm yaratmışdır. Lakin bədii-üslubi maraqlar baxımından normaların pozulması özü də dil üçün "norma"dır. Verilmiş nümunələrdə təyinedici söz bədii təyin dərəcəsinə yüksəlməyib, yalnız qrammatik təyin olaraq qalıb.

Get-gedə qızaran ulduzları, *bir nəhəng kimi yatıb dincələn Xəzəri* seyr etdi [7, s.421]. Deyəydim: “Ana, köhnə zamanda çox korluq çəkmisən, otur, rahatlıq elə! *Qara günlərin acısı tər kimi tökülsün*” [6, s.320].

Əgər kübarlar irəli yeriyib görkəmli yerlərdə dayanırdısa, sadə adamlar, *qara camaat* bunu etmirdi [8, s.198].

Verilmiş nümunələrdə *bir nəhəng kimi yatıb dincələn Xəzər*, *qara camaat* epitetləri işlənmişdir.

Metonimiya aralarındakı daxili və xarici əlaqələr əsasında bir əşya adının başqa əşya adı əvəzində işlədilməsindən ibarət məcaz növüdür. Əgər metafora xarakterizəedici trop hesab edilirsə, metonimiya – eyniləşdirici, daha doğrusu, müəyyənləşdirici tropdur. Metonimiyalar danışıq, mənanı qüvvətləndirən, yığcamlaşdıran ifadə vasitələridir.

Sarıqlı molla:

– Mənim qeyrilərinin övrətində təməim olsa, Əlinin zülfüqarı belimdən dəysin [6, s.58]– cümləsində “zülfüqar” deyərəkən personaj Həzrəti İmam Əlinin məşhur, dünyada analoqu olmayan haça qılıncını –Zülfüqar qılıncını nəzərdə tutmuşdur. Bu metonimdən yazıçı müsəlman – İslam aləmində Həzrəti Əlinin və onunZülfüqar qılıncının müqəddəsliyini nəzərə çatdırmaq, onların adları ilə bağlı içilən andın ən müqəddəs and olduğunu göstərmək məqsədilə istifadə etmişdir [10, s.97].

–Dostu kimdir, adını çəkdimi? – deyə soruşur və *salona* sükut çökür [1, s.305].

Salondan hənirti keçir. A. İbrahimov Məmmədə müraciət etdi:

–Eşitdin anan nə dedi? [1, s.305]

Bəhicə qızım, sən o sözü deyəndə ki, "Mənəm bu ananın doğma yavrusu" gərək *salon* zağ-zağ əssin [1, s.416].

Salonda bir hərəkət, bir pıçıltı gəzdi: "Necə? Kimlər? Nə? Nələr? Kötüklər" [1, s.420].

Verilmiş nümunələrdə adamların adı əvəzinə onların olduğu yer, məkan adı işlənmişdir.

Oksimoron da anlayışı birləşdirən troplardan biridir. Oksimoron bir-birinə mənaca zidd mövqedə olan, məntiqi cəhətdən bir-birini inkar edən iki (adətən antonim olan) sözün birləşməsindən ibarət üslubi ifadə tərzidir. Yunanca “oxymoron” iki sözün birləşməsindən əmələ gəlib: “oxys” -iti (hazırcavab) və “moros” - axmaq. Bu sözlər istənilən oksimoronun strukturunu əks etdirir. Oksimoron leksik mənalar vasitəsilə birləşməsi mümkün olmayanları bir anlayışda birləşdirir.

Məs: Mən bu *canlı meyitin* əlindən tezliklə qurtarmaq istədim [5,s.25].

Doğrudan da artıq o meyitdir. *Canlı meyit* [1, s.44].

Antiteza anlayışı birləşdirən deyil, əksinə, ayıran troplardan biridir. Yunanca antithesis sözü də bu əhəmiyyətin xarakterini göstərir: yunancadan tərcümədə bu sözləri qarşı-qarşıya qoymaq, müqayisə etmək deməkdir. Antiteza dilin iki səviyyəsinin ünsürləri — leksik və sintaktik vahidlərin iştirakı ilə yaranır.

Öz aralarında heç bir əlaqəsi olmayan, amma yanaşı qoyulduqda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən anlayışlar arasında əks münasibətlər yaratmaq üçün antitezadan istifadə edilir. Antitezada bir-birinə zidd olan əlamətlər birlik yaratmır və bir məna ifadə edə bilmir.

Bundan başqa, əgər anlayışların bir cümlənin tərkibində açıq şəkildə müqayisə edilməsi mümkün deyilsə, onda da antiteza baş tutmur.

Addadı zimistan, gəldi nobahar,

Şamamanın tağı yaşıldı, yaşıl [3, s.83].

Sən atlısan, mən piyada,

Öldürəcək bu qəm məni [3,s.159].

Ləhzədə açırısan min cürə kələk,

Gah pozursan, gah nizama çəkirsən [3, s.33].

Dəymişini qoyub, kalını dərir (Atalar sözü).

Bədii əsərlərin dilində yazıçıların ən çox istifadə etdikləri ifadə vasitələrindən biri də mübaliğədir. Nəzərə çatdırılacaq hadisənin, hiss-həyəcanın qəsdən, əslində olduğundan daha güclü, qabarıq verilməsi – şişirdilməsidir. Hər bir tropa xas olan köçürmə hiperbola ilə əlaqədar olaraq müqayisə edilən obyektin müqayisə edildiyi əlamətlərlə yüklənməsini nəzərdə tutur; həm də qeyd etmək lazımdır ki, onun müqayisə olunduğu əlamətlər həmişə üstünlük dərəcəsində götürülür. Bu zaman “böyük kəmiyyət” “kiçik kəmiyyət” ilə müqayisə edilir və ya sadəcə olaraq onu əvəz edərək, kiçik kəmiyyətin rolunu ifa edir.

Mübaliğənin linqvistik strukturunu daha aydın dərk etmək üçün nümunələrə nəzər salaq:

Cəmilin çıxışı iclası çaxnaşdırdı. Xanlar pul kimi qızardı, ayaq üstə dondu, dil-dodağı qurudu [6, s.115].

Məsmə: - Axşamacan gözü ilə od üfürür, soda bişirir, piy qaynadır, tiyan dalında əlləşir, sabununu satırdı [9, s.14].

Sizsə, kənddə qalmayın, mənim oduma yanmayın, uşaqlar qırılar. Deyirlər, bu yay od töküləcək [6,s.60].

Qədirin qəlbi daha bərk döyünürdü. O, indi aciz və küt bir mətbəx bıçağı deyil, sınaqlardan çıxmış kəsərli bir qılınc kimi idi [6, s.134].

Salonda iynə salmağa yer yox idi. Salon qaraldı, səhnənin divarı ağardı [6, s.170].

Mübaliğə, xüsusən təsvirin satirik bədii ifadəsində ən uğurlu bədii vasitələrindəndir.

Dilçilikdə bəzən trop və fiqur anlayışları qarışdırılır. Troplar hər şeydən əvvəl sözün, söz birləşməsinin əsas mənasının dəyişməsinə (və yalnız nəticə kimi – onların daxil olduğu strukturun dəyişməsinə), fiqurlar isə – hər şeydən əvvəl fundamental strukturun dəyişməsinə (və yalnız nəticə kimi – onların elementləri sırasına daxil olan mənanın dəyişməsinə) nəzərdə tutur.

Fiqur iki cür müəyyən edilir: birincisi, fikrin ifadə edildiyi hər cür forma kimi; ikincisi isə, fiqur sözün həqiqi mənasında, fikirdə və ya mülahizədə qəsdən adi və sadə formadan kənara çıxma kimi müəyyən edilir.

Fiqurlar, artıq qeyd edildiyi kimi, hər şeydən əvvəl strukturun transformasiyasını nəzərdə tutur: sözün strukturunun (mikrofiqurlar) və ya cümlənin strukturunun (makrofiqurlar) transformasiyası yenə də ritorik funksiyanın həyata keçirilmə vasitəsidir.

Yeri gəlmişkən, məhz bu səbəbdən fiqurları elə fiqurlar adlandırırlar. Beləliklə, belə hesab edirlər ki, artıq bir-birinə nəzərən müəyyən şəkildə yerləşmiş müəyyən miqdarda komponentləri başqa şəkildə də düzmək olar. Yəqin ki, "fiqur" anlayışı adı altında troplardan fərqli olaraq fiqurlara artıq formalaşmış tamın tərkibində struktur dəyişikliyi kimi baxmağa imkan verən işarə nəzərdə tutulur.

Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, mənanın zənginləşdirməsi və qüvvətləndirməsinə xidmət edən bütün troplar özlərində söz və söz birləşmələrinin mənasının paralogik dəyişdirilməsi proseduru əks etdirirlər, amma bu dəyişdirilmə həmişə eyni şəkildə baş vermir. Bəzi hallarda bu – məntiqi baxımdan "yalan" mənalının, digər hallarda isə – səmimiyyət meyarı ilə ziddiyyət təşkil edən mənalının yaranması yolu ilə baş verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anar. Əsərlər. I cild, Nurlan: Bakı, 2003, 578 s.
2. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
3. Ələsgər A. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
4. Kazimov Q. Komik bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 188 s.
5. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
6. Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Adiloğlu, 2013, 442 s.

7. Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı: Adiloğlu, 2013, 444 s.
8. Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Adiloğlu, 2013, 456 s.
9. Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. IV cild. Bakı: Adiloğlu, 2013, 468 s.
10. Mir Cəlalin bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri. 2 cildə. I cild. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018, 430 s.
11. Горинфельд А. Троп // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эффона. СПб. 1890-1907

Х. Мурсалиева

Тропы как средство усиления речи

Резюме

Язык служит, в первую очередь, коммуникации людей в обществе. Но этой прагматичной ролью не ограничивается его значение в жизни человека. Кроме этой сверхзадачи, включающей в себя также информативность, язык и речь призваны выразить отношение говорящего к излагаемому материалу, его оценку и эмоции. С этой позиции существует ряд выразительных средств создания образности и выразительности речи, которые называются тропами.

Лингвистический термин “троп” в переводе с греческого буквально значит «поворот». Им называют образный оборот речи, созданный художником слова, на основе переосмысления прямого значения слова и возникновения нового, переносного значения. В основе тропа лежит сопоставление двух явлений, схожих между собой какими-либо сторонами или признаками. Автор, используя признаки одного явления, характеризует с их помощью другой предмет, стремясь пояснить его и в то же время создать о нем у читателя яркое, образное представление.

Тропы служат не только для уточнения деталей, признаков и других характеристик явления. Они, как художественные средства, раскрывают особенности творческого мышления автора произведения, который с помощью различных тропов достигает образности картины окружающего мира.

Ключевые слова: троп, сильные тропы, метафора, метонимия, художественный атрибут, антитеза

Kh. Murseliyeva

Trops as a means of enhancing speech

Summary

Language serves, first of all, the communication of people in society. But this pragmatic role is not limited to its value in a person's life. In addition to this super-task, which also includes informative, language and speech are intended to express the speaker's attitude to the stated material, its assessment and emotions. From this position there are a number of expressive means of creating figurativeness and expressiveness of speech, which are called paths.

The linguistic term "trope" literally means "turn". They call it the figurative turn of speech, created by the artist of the word, on the basis of rethinking the direct meaning of the word and the emergence of a new, figurative meaning. At the heart of the path lies a comparison of two phenomena, similar to each other by any parties or signs. The author, using the signs of one phenomenon, describes with their help another object, seeking to clarify it and at the same time create a vivid, figurative presentation about it in the reader.

Trops are not only to clarify the details, signs and other characteristics of the phenomenon. They, as artistic means, reveal the peculiarities of the creative thinking of the author of the work, which with the help of various tropes achieves the imagery of the picture of the surrounding world.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Aslan Bayramovtərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.